

Մեզ պէս տըկար մարդ է նա էլ,
Սիրուններին միշտ գերի.—
Քու ճակատին թագ է վայել,
Լինիս չքեղ թագուհի...

Լըսում է չքնաղ թըմկայ տիրուհին,
Գիշեր ու ցերեկ, նորից ու նորից.
Եւ դարձաւ նա լոռ, դալով, մըտախոհ,
Եւ քունը փախաւ նրա աչքերից...

Յովհ. Թումանեան

(Կը շարունակուի)

Դ Է Պ Ի Ա Ն Ի

Ալէքսանդրապոլը Անիի նախագահիթն է. ճանապարհորդները առանց առաջինն այցելելու, դէպի երկրորդը չեն գնում: Սա մի երջանիկ զուգահեռութիւն է գոնէ ինձ համար: Երգիչների, երկաթագործների և քարտաշների այս քաղաքը ինձ միշտ գրաւել է հեռուից: Ես հասկանում եմ Վիկտոր-Հիւգօին՝ երբ նա ասում է՝ «Արևելքը չեմ տեսել, բայց զգում եմ». այնքան բան կայ աշխարհում, որ մենք զգում ենք հեռուից. դա մարդկային հոգու սքանչելի կարողութիւնն է:

Ես միշտ զգացել եմ Ալէքսանդրապոլը և ուրախ եմ, որ այժմ տեսնում եմ, թէկուզ շատ կարճ ժամանակով և այն էլ արտաքուստ միայն:

Վաղ պալատ է, բայց քաղաքն արդէն րոքի վրայ. շուկան կենդանի է, խանութները բաց են, արհեստանոցները եռում են: Կառապանը կարծես գիտէ իմ թուլութիւնը դէպի մուրճն ու հնոցը, և նա տանում է ինձ յատկապէս այն փողոցներով, ուր ալէքսանդրապոլցիներ կրկաթն է ծեծում: Այստեղ դռների առաջ, պատերի վրայ կախկիտած են բազմաթիւ գործիքներ, բահ ու կացին, խոփեր ու գերանդիններ և մանաւանդ

շղթաներ, կուռ ու երկար շղթաներ, որոնցով արօրն ու գութանը կախուում են երկրի կրճքից: Շիրակի լայնահաստ ու բարեբեր դաշտերում մաշուող բոլոր գործիքները այս հնոցներում, այս մուրճերի տակ են կուռում ու կոփւում:

Եւ ինչ երկար է արհեստանոցների շարքը: Անծանօթ մարդուն թւում է, թէ՛ ողջ Ալեքսանդրապոլը գիտէ միայն այն արհեստները, որոնք կապուած են մուրճի հետ: Կառքն անցնում է արագութեամբ այս փողոտ, քարոտ փողոցներով և ես այնուամենայնիւ տեսնում եմ գործանոցների շարքը, ուր թիթեղը, երկաթն ու պողպատը հեծեծում են մուրճերի տակ: Եւ սալի վրայ կոացած ամեն մի լայն թիկունք, մուրճի հետ բարձրացող ամեն մի ուժեղ բազուկ, իմ մէջ զարթեցնում է մի խենթ ցանկութիւն ճշալ հեռուից. «Ձաքկ զաքկ, իմ ընկեր, դա այնքան գեղեցիկ է, այնպէս ազնիւ, զարկ, թող սալը տընքայ»:

Նրանք սակայն իմ կոչին պէտք չունին, զարկում են հնձարկում, և սալը տնքում է: Ես սիրում եմ այս ցածիկ, մրոտ շէնքերը, ուր մետաղները կրծում են իրար, ուր դարբնւում են այնքան լաւ բաներ: Ազնիւ, ստեղծագործող մի շեշտ կայ մուրճերի յաղթ շոխիդի մէջ: Սալերի շուրջը ամեն ինչ խօսում է մի չարքաշ ու հպարտ կեանքից, որ տքնում է և գիտէ թէ ինչպէս եւ այն պղտոր քրտինքը, որ ընկնում է ու թշշում շիկացած երկաթի վրայ, և՛ մոմացող հնոցը, որ լափում է ու զտում, և՛ ծանր մուրճերն ու խուկ կերպով տնքացող փուքսը և՛ այն այրուած բազուկներն ու դէմքերը, այն կնճռոտ ճակատները և այս բոլորը՝ սև, սև, և բոլորը՝ այնուամենայնիւ ըմբոստ են: Մուրի և քրտնքի մէջ շաղախուած այդ մէջքերը առաւօտից երեկոյ կռնում են սալի վրայ, դրսում, այն սև խանութից դուրս երբէք չկռանալու համար: Այնտեղ ամեն ինչ տնքում է, բայց հարուածողը չի սիրում տնքալ, մուրճի ձայնն ու թափը ազնուացնում են հոգիները: Այդպէս են արհեստաւորները:

Հասկանալի է, թէ ինչպէս ալեքսանդրապոլցին այնպէս սիրում է երգը: Գողթան գինիները չկան այստեղ, բայց կան արհեստներ. ես չեմ պատահել, որ վաճառականը իր կասկածելի արշինը չափէր երգելով, բայց լաւ գիտեմ, որ պատը երգելով են շարում, մուրճը երգելով են զարկում, անգամ կտաւը երգով են գործում: Ալեքսանդրապոլցին իր երգի համար ներշնչումը վերցնում է հայրենի աւերակներից, իսկ եղանակն իր քամիներից ու մուրճերի ձայներից:

Եւ այս բոլորի վրայ «խանըմ-արւանների» օրհնութիւնը

կայ: Ալէքսանդրապոլի արւանները... լաւ ու աւանդապահ կանայք, որոնց անցեալ գեղեցկութեան փայլը այնպէս հմայիչ է դարձնում իրանց ծերութիւնը և մայրութիւնը, որոնք սիրում են ցերեկները թխսերի պէս թոռների հետ նստել բաց դռների առաջ, իսկ առաւօտ ու երեկոյ եկեղեցի դնալ աղօթելու նախ օտարների, ապա իրանց զաւակների համար: Եւ տեսնում եմ նրանց, այն սիրուն արւաններին, իրանց գորշ զգեստով, մի փոքր առաջ կռացած պարանոցով և երկայն շալլ գլուխներին: Նրանց դանդաղ ընթացքը արիութեան ու առաքինութեան հանդիսատարութիւն ունի: Աբլայ և Ալէքսանդրապոլ երկու անբաժան հասկացողութիւններ են, և մէկն ապրում է միւսով: Այս ժողովրդի համար արւան մի հինաւուրց կոթող է, ուր փորագրուած են բարոյական կեանքի պատգամները:

Հէնց ինքը՝ Ալէքսանդրապոլը, կարծես մի մեծ արւայ է, մի պառաւ մայր, որ բազմել է հարթութեան մէջ հանդարտ ու անխռով, մինչդեռ անսանձ քամիները ձմեռն իրանց ձիւնով և ամառը փոշու ամպերով ծեծում են նրա ծեր գլուխը:

Խեղճ քաղաք... Նրա արտաքինը համարեա՞հ է մի գրաւչութիւն չունի: Հարթութեան վրայ ապրող այս մարդիկ դէպի երկինքը քիչ ձգտում ունին արդեօք, թէ՞ ուրիշ պատճառներ կան, չգիտեմ, բայց երկյարկանի շէնքերն այստեղ այնքան քիչ են, որ Ալէքսանդրապոլն իրօք կարող է անուանուել միյարկանի քաղաք: Եւ յետոյ նրա գորշ ու սև քարերը հեռուից նայողի վրայ այն տպաւորութիւնն են գործում, որ կարծես քաղաքը նոր ենթարկուել է հրդեհի: Հարթութիւնը միակերպ, քաղաքը տափակ ու չորս կողմից միանդամայն բաց հողմերի առաջ, որոնք ամառ թէ ձմեռ տէր են այստեղ: Ծառեր չկան՝ ո՛չ շրջակայքում և ո՛չ քաղաքում, որպէսզի մի փոքր թուլացնեն տեսարանի տաղտկութիւնը: Այս բոլորի փոխարէն բարձրանում են բազմաթիւ եկեղեցիներ, հոյակապ, երկնասլաց գմբէթներով: Կը պարտ շէնքեր, որոնք կարծես Անիի աւերածից են խոյս տուել և այստեղ ապաստան գտել աւանդապահ ժողովրդի ծոցում: Ալէքսանդրապոլը սիրում է և հպարտ է իր եկեղեցիներով: «Հաղար ու մի եկեղեցիներին» մոխիրների կողքին ապրող ժողովուրդը իբնէ՛յ յարած է անցեալին և հետամուտ հինը վերստեղծելու:

Եւ ես սիրում եմ այս հողմածեծ, փոշոտ, խղճուկ քաղաքը. սիրում եմ այն անքննադատ ու կոյր սիրով, որ մարդուս կապում է ծխի մի պտոյտի, մի կորած խճթի, խոտերի դէպի, աւերակների, սև քարերի, այլանդակ ժայռերի, մթին սար ու ձորի, անգամ խանձուած անապատների հետ: Սիրում եմ Ա-

չէքսանդրապոլի բարբառը, զգեստը, նրա երգը, պարապմունքները, սիրում եմ մանաւանդ նրա խորունկ սէրը դէպի մեր հինաւուրց անցեալի յիշողութիւններն ու յիշատակարանները: Անիդէալ ու անյոյզ բաղաքը նոյնքան զգուշի է, որքան լոկ անասնական պէտքերին հետամուտ մարդը: Ալէքսանդրապոլի ամբողջ, չխեղաթիւրուած հոգին այնքան հարազատ գծեր ունի ինձ համար:

Քաղաքից դուրս ենք, մեր առջևն է Շիրակի ալեծածան հարթութիւնը, և լայնանիստ Արագածը, որ մի մօր պէս բազմել է շրջակայքի բլուրների մէջ: Նա ոչ Մասիսի երկնասլաց ու խրոխտ վեհութիւնն ունի, և ոչ էլ նրա խիստ տեսքը: Արարատեան աշխարհի երկու հսկաները ոչնչով նման չեն իրար. մինչդեռ մէկը վիբաւորուած, դաժան ծեր իշխանի է նման, որ սակայն չի ուզում գլուխ ծռել բախտի առաջ և իր զայրոյթի մէջ ատում է աշխարհը, ապրում է հոյակապ մենաւորութեան մէջ ու ժլատ է բարիքով, միւսը՝ Արագածը մի անյիշաչար մայր է, բարի ու գթոտ, որի ձեռները բաց են բարիքի համար, որի ճակատի խորշոմները միշտ ժպիտ ունին իր հովանու տակ ծուարած բլուրների, իր կուրծքին թառած գիւղերի համար:

Անոյշ Արագած...

Ամեն ինչ մեղմ է նրա արտաքինի մէջ. և՛ կատարները, որոնք շուրջանակի բոլորել են և թագ կազմել նրա գլխին, և՛ ձորերը, ուր իջուածքները կախում են զգուշութեամբ, որ վերեքն անկարելի չդառնայ, և՛ ժայռերը, որոնք պինդ նստել են նրա կրծքին, որպէս զի վար չընկնեն. չէ՞ որ նրանց ստորոտներում չարքաշ մարդն է տքնում: Եւ յետոյ նա հովիտներ ունի ջրաշատ ու հարուստ, սիրուն դարաւանդներ, կանաչ պուրակներ, փապարներ, խոխոջուան ջրեր, որոնք քարերի տակից ծորում են կաթնի պէս և ցօղում նրա զեղուն կուրծքը: Ոչ ոք չժգոհ չէ նրանից, և՛ թափառական թաթարները իրանց հօտերով, և՛ աւազակ թւրքերը, և՛ մանաւանդ շինարար, վաստակաւոր հայ գիւղացին, որ կպել է նրա կրծքին վարում է և ցանում, նրա լայն հոգուն խառնել է իր հոգին և պաշտում է իր լեռը, այդ հինաւուրց մօրը:

Սիրճն Արագած...

Վաղորդեան թափանցիկ մշուշը իջնում է նրա կատարից մինչև ստորոտները ինչպէս մի հսկայական քօղ եւ նրա տակից լեռը կարծես յօրանջում է մեղմիւ ու զարթնում: Եւ այն քօղը բազմերանգ է, նուրբ, հազիւ նկատելի գոյների մի սքանչելի խաղ կայ վերից վար, ձիւնափայլ սպիտակ՝ կատարին, նա իջնում է վար մուգ-կապոյտ, բաց-կապոյտ, թոյլ մանուշակա-

գոյն, ոսկեգոյն, և ստորտոններում հողագոյն երանգներով: Ամենից բարձր՝ հէնց կատարի թագի վրայ՝ ճերմակ ամպերի մի շարան կայ, եթերային, սպիտակազգեստ աղջիկների մի խումբ, որոնք իւրար յետևից կուցած՝ ասես արտ են քաղհանում: Արագածից աջ ու ձախ գնացող բոլոր լեռները, Ալաշայի արևմտա բարձունքները նոյնպէս ճերմակ ամպեր ունեն կատարներին: Ամենքը կարծես նախընթաց գիշերը սպիտակ շողարշով գլուխները փաթթած են քնել թեթև անձրևի տակ հարբուխ չստանալու համար և այժմ՝ հազիւ զարթնած, դեռ չեն բացել ճակատները ծագող արևի շողերի առաջ:

Ներքեւում՝ լեռնալանջերի վրայ ծուխ է բարձրանում ու լոր՝ մոլոր: Գիւղերն են զարթնել և թոնիրների առաջին հեքն է այն: Հով չկայ և ծխի պտոյաբ ոլորուն սիւնով երկար ժամանակ իշխում է դաշտի վրայ, նա ճգնում էլի բարձրանալ, բայց ծայրը երերում է, լայնանում ու փոշի կազմում և ի վերջոյ մեղմիւ լուծւում է մշուշի հետ առանց կարողանալու հասնել լեռնակատարներին: Եւ ճերմակ ամպերը, և՛ նրանց տակի կատարները նայում են վար, արևի շողերի առաջ ժպտում են մեղմիւ ծխի անզօրութիւնը տեսնելով: Նրանք հպարտ են, որ սե կեանքից, խեղճ ու կրակ աշխարհից խօսող այդ ծուխը չի հասնում եթերային բարձունքին, և նրա մուրը վերստին մաղւում է նոյն անքացող երկրի վրայ:

Երկիրը երկինք երէք չի դառնայ:

Աշնանային բնութեան այդ առաւծտը... Նա սիրուն է անգամ իր հոգևարքի անհուն ու մեղմ ժպտով: Ամեն ինչ յիշեցնում է հոգու այն կացութիւնը, երբ գերագոյն վայրկենում կիրք ու յոյզ մեղմացած՝ մարում են կամացուկ և նրանց տեղը մնում են միայն աղօտ, հրաշալի երազներ, և մարդկային միտքը հանդարտ լողում է անհունի թևերից թափթփող փոշու մը՝ շուշի մէջ դէպի անյայտութիւնը: Եթէ վառ ու փարթամ գարնան արօղիան շնչում է խանդ ու եռանդով, որ կեանք ու թափ է տալիս հոգուն, աշնանային արօղիան տխրութեան ու թախիծի խորութիւնն ունի, որ խօսում է մի այլ և գերազանց կեանքից:

Մեռնող տերևը փթթած վարդի չափ խորհուրդ ունի. մարդ գեղեցիկ կեանքերը միշտ մի ծնունդ արժեն:

Նայում եմ առաջս ձգուած Շիրակի ալեծածան հարթութեանը, ուր դարձեալ իշխում է աշունը իր միապաղաղ դեղնութեամբ: Ողզաններ, խողաններ... բարեբեր հողը պսակել է վաստակաւոր մարդու ճիգը, ցորենն աճել է, մեծացել ու հընձուել և այժմ նա յոգնած կուրծքը դէմ առւած արևի շողե-

բին՝ հանդարտ հեռւմ է ու հանգստանում: Դեղեցիկ չէ այդ Շիրակի դաշտը մանաւանդ աշնանը, երբ նա այնպէս ամայի է թւում, երբ կանաչ ու ծաղիկ չկայ, ուր հայեացքը հանգստանայ, և ամբողջ պատկերը խօսում է մի անցեալ դեղեցիկ կեանքից: Նայում ես որքան աչքդ կտրում է և ամեն տեղ առաջդ տարածւում է այդ դեղնութիւնը. որպէս կեանքի միակ նշան Ախուրեանն է թաւալւում հարթութեան միջից, դանդաղ, քմահաճ ու գալարուն և նրա փերին՝ որպէս կանաչ երիզներ՝ անընդհատ ձգւում են ցածրիկ խոտերի երկու անվերջ շերտեր:

Տեղ-տեղ միայն երևում են սև ցելեր, որոնք թէև զրաւիչ լինելուց շատ հեռու են, բայց և այնպէս այս միապաղաղ դեղնութեան մէջ հաճելի հակապատկեր են կազմում: Աւելի հեռուն գործում է գութանը, միքանի շարք լծուած ամոններ ճրկւում են պարանոցները ձգած ցաւագինօրէն և նրանց լծերի վրայ նստած գիւղացիք լուռ շարժում են խարազանները: Անասունները քաշում են հեւուով, բայց տէրերը չեն երգում նրանց աշխատանքի ծանրութիւնը մեղմելու համար: Ես առաջին անգամն եմ տեսնում հօտաղներ, որոնք «հօրօվէլ» չեն ասում լծան վրայ. միթէ Շիրակի գութանաւորը համր է... Եւ վաստակաւոր անասունների տնքոցի և չարքաշ գիւղացիների այդ լուռութեան մէջ մի ծանր, ճնշող բան կայ, որ յիշեցնում է գերեզմանափորի աշխատանքը: Թւում է, թէ մարդիկ և անասուններ դատապարտուած են կատարել մի անհաճոյ ու վհատեցուցիչ գործ, որի դէմ իրանց էութիւնը բողոքում է: Եւ սակայն դա «Հայի գութանն է», այն լեզենդական գործիքը, որին զոհել է նա դարերի ընթացքում այնքան լաւ բաներ, անգամ իր խենթ արիութիւնն ու հպարտութիւնը, բայց և այնպէս նրա վրայ ծով քրտինք է թափել, և երգել, երգել է նրա լայն ակօսը, նրա փայլուն խոփը, նրա յաղթ շղթաները, նրա հատու ձևիչը: Այժմ նայում եմ այդ փնջացնող անասուններին, նրանց հաստ, հնազանդ պարանոցներին նստած մռայլ ու լուռ գիւղացիներին և այդ լուռութիւնը՝ ճնշում է նաև ինձ: Համր գութանը ինչպէս և ամեն մի համր աշխատանք լուռ գալարումներ է, անձայն ցաւի շեշտ ունի: Ինչո՞ւ են լուռ սրանք, բարեբեր Շիրակի այս գիւղացիները, ով է խել նրանցից աշխատանքի, տքնութեան այս գերագոյն հաճոյքը՝ երգը:

Է՛հ, երբ չեն երգում, ապա ուրեմն չի երգւում: Ինքս եմ ակամայ մոմոում:

«Հայի գութան, հայի գութան»

«Որի՞ համար կը ջանաս...»

Ամեն ինչ ձանձրալի է աշխարհում, անգամ հաց «տուռոզ դարաւոր գութանը, որի վրայ ծով քրտինք է թափուած, որին զոհ են գնացել այնքան լաւ բաներ»

Գութանից իմ ուշադրութիւնը դառնում է դէպի նախիրը, որ մի սե ու կենդանի զանգուածի պէս յեղեղուած է նոյն դեղ-նաւուն հարթութեան վրայ: Ահա նա հասաւ մեզ և կտրում, անց-նում է ճանապարհը: Վտիտ փոքրիկ կենդանիներ են, խեղճ, երերուն քայլուածքով. այս չորացած դաշտերում թնչ պիտի ճա-րակեն խեղճերը: Երեկ այդ է պատճառը, որ նրանք քաշ են տալիս ոտները գետնի երեսից ծոյլ-ծոյլ և տհազին փոշի բար-ձրացնում, որ խկոյն նստում է նրանց մէջքին: Ծանր տպա-ւորութիւն է գործում մարդու վրայ այդ ամբողջ նախրի տես-քը: Անասունների ընտրութիւնը և խնամքը մեր երկրում տա-կաւին շատ նախնական պայմաններում է գտնուում: Հայ գիւ-ղացին այդ կողմից չափազանց յետ է մնացել: Կեանքը այնպէս դանդաղ է յեղաշրջւում, որ այս թափանցող, առաջադիմու-թեան հետամուտ մարդիկ անկարող են լինում փոփոխութիւն-ներ մտցնել իրանց նիստ ու կացի, իրանց սովորութիւնների, պարագմունքների մէջ: Այս դաշտերը, այս գութանը իր հո-տադներով, այդ նախիրը իր ձանձրալի նախրապանով հազա-րաւոր տարիների պատմութիւնն են ներկայացնում, բայց մի քարացած պատմութիւն, ուր ոչինչ չի փոխուել, ոչ մի ցըն-ցում չի աղմկել թէկուզ մի հատիկ վայրկեանը: Անթիւ սե-րունդներ այս ձևով վարելեն այսպէս, վազել՝ անասունների յե-տեից և անցել:

Այս խեղճ նախիրը երբ պէտք է փոխուի... և բոլոր նա-խիրները...

Դարերի պատկերը կատարեալ դարձնելու համար ճանա-պարհի վրայ յայտնւում են նաև մի խումբ բոշաներ էշերի վրայ. թափառական անապաստան ժողովուրդ, որ առեղծուա-ծական գոյութիւն ունի և որ իր հայրենիքը միջանի գործիք-ների և մազէ վրանի հետ բարձած իր էշին, քայլում է բոլոր ճանապարհներով, սիրում է բոլոր հորիզոնները, ամեն տեղ ան-հոգ կերպով յօրանջում է երկնքի երեսին ու զարմանում, որ իր գլխին միշտ նոյն աստղերն են, նոյն մութ կաթնաբլիճները: Զարմանալի մարդիկ... չգիտես ցաւէս, թէ երանի տաս սրանց, որ հաւատ չունեն դէպի աշխարհի և առհասարակ կեանքի իրերի կայու-նութիւնը և գերադասում են անհաստատ կեանքը յարատե թա-փառականութիւնը: Շինութիւններ և հաստատուն ընակութիւն արհամարհող այս մարդկանց հետ իմ հանդիպումը մի տրագիկ խորհուրդ է ստանում, երբ մտաբերում եմ, որ գնում եմ աւե-

րակներ այցելելու, գոռոզ, հոյակապ շէնքեր, որոնցից միայն մոխիր է մնացել: Վերստին նայում եմ այս խեղճ մարդկանց, նրանց վտիտ, տանջուած էշերին, շիվերից գործած միջանի կարասիներին, նրանց թուխ մարմինները պատող ողորմելի զգեստներին: Նայում եմ և մտածում, որ միայն այդ գնով նրանք ազատ են աշխարհում, ազատ են նաև այն պատրանքներից, որոնցով ապրում են մարդիկ՝ մեծը, գեղեցիկը ստեղծելու իրանց անդուլ ճիգերով, անյագուրդ իղձով: Եւ, այնուամենայնիւ, մի խորին արգահատանք եմ զգում դէպի այս թափառական մարդիկը, դէպի այս չնչին գոյութիւնները, որոնք ոչ դէպի վերնագոյն բարձրունքները նետուելու խենթ հաճոյքն են զգում և ոչ անկման ու աւերակի դաժնութիւնը: Բաղաճապարկութիւն, գեղարուեստ, գիտութիւն, առաջադիմութիւն, փառք՝ ողջ պատրանքներ են գուցէ, բայց կեանքը առանց այդ պատրանքների էլ աւելի գարշելի, էլ աւելի անտանելի կը դառնայ: Պատրանքներով ենք միայն ապրում: Տառապալից գոյութիւնը գերադասելի է տափակ անհամ կեանքից:

Խեղճ բոջաներ, կողոպտուած, անգոյն հոգիներ:

Ճանապարհը բանուկ է. անդադար անցում են մեր առաջից հայ գիւղացիներ սայլով, էշով կամ ձիով: Վտիտ անասուններ՝ բայց ամենից աւելի արտասուելին էշերն են: Ոմանց պոչերը կը տրուած, ուրիշները տանջուած ու նիհար, համարեա բոլորը քերծուած կողերով—այդ անասունները խղճալի տպաւորութիւն են գործում: Դժբախտ կենդանի, դարերի անհասկանալի նահատակն է նա. լինել այդքան հանգիստ, համբերատար, խաղաղ և օգտակար և այնպէս արհամարուած, միշտ ծեծուած, քաղցած. սա իրօք գերագոյն անարդարութեան հազուագիւտ մի փաստ է: Զարմանալի չէ, որ էշը դարձել է սիմվոլ ապուշ ստրկութեան: Մի նշանակալից հանգամանք սակայն: Անասունների կրած տանջանքը լաւագոյն չափն է տէրերի մտաւոր աստիճանի, նրանց խղճի զարգացման, աւելին կ'ասեմ, նրանց սեփական վիճակի: Բոլոր տանջուած էշերն, օրինակ, նոյնքան յիմար, և նոյնքան տանջուած, հարստահարուած, բթամիտ տէրեր են ունենում, որոնք աշխարհում գթութիւն չգտնելով ոչ մի տեղ, իրանք էլ իշխելու, ընկճելու իրանց մութ ու տգեղ ցանկութիւնը գործադրում են անքան անասունների վրայ: Շվէյցարիայում, ուր անատի իրաւունքները այնքան յարգուած են, ուր հասարակական ու անհատական խիղճը այնպէս զարգացած է, անասունները դարձել են ընդհանուր խնամքի և գթութեան առարկայ. վիբաւոր ու վտիտ կենդանիներ այնտեղ խիստ հազուագիւտ են: Որքան ստրուկ և դժբախտ է մի ժողովուրդ, նոյնքան

307 74-1360

Նա անդուժ է թէ դէպի իր նմանները, թէ դէպի կենդանիները: Շիրակի դաշտերում թափառող անասունները ոչինչ լաւան չեն ստում իրանց տէրերի նիւթական և բարոյական մալերեայթի մասին:

Ահա այդ գիւղացիները, այդ անասունների տէրերը: Դէպի գետին կոացած՝ հողագոյն դէմքեր, որոնց վրայ յոյգերը վաղուց մարել են. յոգնած աչքեր, որոնք նայում են անծանօթին անվստահութեամբ, համարեա մի բնազդական վախով: Նրանք անցնում են մեր առաջից և մի ափսոսանք հայեացք են ձգում անցորդի վրայ, որ կարծես ոչ մի լաւ բան չեն սպասում կառքով գնացող և լաւ հագնուած մարդուց: Հողին կպած մարդիկ են, քայլում են կոացած, միշտ մի բան խորհողի, փնդողի տեսք ունեն, տքնել են, վաստակել հողի վրայ, բայց երկինքը յաճախ ի դերև է հանել նրանց աշխատանքը, փոթորիկն է փչացրել արտը, կարկուտը ոչնչացրել, հեղեղը տարել, ցաւը ֆլասել, միջատները կերել են. ահա թէ ինչո՞ւ գիւղացին վախենում է ամպից, քամուց, կայծակից, նա չի հաւատում երկնքի, կարեկցութեանը և աղօթքով է աշխատում մեղմել նրա խստասրտութիւնը: Այդ հասկանալի է, բայց մարդը... Ի՞նչ է արել նրանց մարդը, որ այսքան անվստահ են դէպի անծանօթ անցորդները: Ո՞վ է սպանել սրանց մէջ հաւատը դէպի իրանց նմանները. ո՞վ է վիրաւորել նրանց հոգին և կասկածի, անվստահութեան, յարատե երկիւղի թոյնը կաթեցրել այնտեղ:

Բողաների պէս սրանք էլ խեղճ, կողոպտուած հոգիներ են:

Գնում ենք անընդհատ, բայց տեսարանը չի փոխւում, միշտ դեղին խոզաններ և նրանց մէջ էլ գալարուն Ախուրեանը, հեռուն՝ Ալաշայի լեռները, դէպի աջ՝ Արագածը, որ անդադար ձևափոխւում է, քանի փոփոխւում է մեր տեղը: Ախուրեանի ափերին տեղ-տեղ երևում են բոստաններ, կանաչ օաղիսների պէս, որոնք ոռոգւում են ջրհան անիւներով: Կառապանը հաւատացնում է, որ Ախուրեանից մի փոքր ջուր խլելու միակ միջոցն է այդ և որ ջրի սակաւութիւնն է պատճառ, որ Շիրակի հարթութեան վրայ ծառեր չկան: Նա չեմ հաւատում, ինչքան և խորից հոսելու լինի Ախուրեանը, այնուամենայնիւ բարձրերը, դէպի ակունքը փորած առուններով կարող է ծեծել աւելի և աւելի ցածացող հարթութիւնները: Համարեա հաստատ կարելի է ասել, որ շիրակեցիների նախահայրերը Ախուրեանից աւելի լայն չափով են օգտուել քան այժմեան սերունդը: Վաղուց է ինչ մէր երկրում հինը կորել և և նոր ոչինչ չի ձեռնարկուել: Կեանքը բարացել է և ամուլ կտրել: Մի փոքր կուլտուրական ժողո-

վուրդը գէթ այս գետի ափերին ծառեր կը տնկէր, որ գոնէ ստուեր լինէր ճաշերին այնտեղ մակաղող հօտերի և նախիրի համար: Գնահ, որքան ուզում ես, բայց ծառ չկայ, Ախուրեանը հոսում է մերկ ափերի մէջ, նրա վրայ կամ տեղ-տեղ քաշ ընկած ժայռերն են հովանի անում, կամ երկնքից սահող ամպերը: Բայց ահա մի ծառ, մի աւերակ ծառ ամայի դաշտի մէջ, հչ հեռու Ախուրեանից, մի փոքրիկ, կանաչաւուն հարթութեան մէջ ցցուած: Քիչ անգամ կարելի է աւելի տխրութիւն տեսնել մի անշունչ առարկայի արտաքինի մէջ: Այս խեղճ ծառը ցըցուած է մեն-մենակ շրջապատի մերկութեան մէջ, վերից ճիւղերը փշրած, վարից բունը վիրաւոր ու ծուլած, կարծես երկնքի բոլոր կայծակները նրա գլխին են ճայթել, բոլոր շանթերը նրան հարուածել: Սակայն դեռ փոքրիկ սաղարթ ունի իր վիրաւոր ոստերի վրայ և այնտեղ ծուլարում են բաղէններից խուսափած խղճով ճնճողւկները: Եւ ինչ շատ են նրանք այդ մի հատիկ ծառի աղքատիկ սաղարթի տակ. և դեռ չեն դադարեցրել իրանց խռոված ճթճթոցը, իսկ վերևում մի ուրուր շարունակում է իր պտոյտները, սրատես աչքերը գետնին յառած: Խեղճ, վիրաւոր ծառ, և նա այնքան կեանքերի է ապաստան տուել այս ամայի հարթութեան մէջ: Սքանչելի խորհրդանշան կուլտուրայի:

Ախուրեանի ամայի ափին մի հատ ծառ կայ լքուած ու վիրաւոր, և նրանից քիչ հեռու մի աղջիկ է թափառում մուար, սև մազերը խոիւ, տեսքն՝ այլանդակ: Քերծուած և ճաքճըրոտած ոտներով նա անյոյս կերպով խառնում է գետափի խիճերը մի թանկագին բան փնդրողի մտահոգութեամբ, կամ քայլում է գլուխը կախ, աչքեր միշտ ոտներին յառած, քայլում է մի ուղղութեամբ, ապա յանկարծ դառնում դէպի միւս կողմը և այսպէս անվերջ: «Խենթ աղջիկ է» ասում է կառապանը այնպիսի եղանակով՝ ինչպէս կ'ասէր «ձի է, էջ է, եզ է»:

Խենթ աղջիկ...

Դարձեալ մի խեղճ, կողոպտուած հոգի. իր պէս մենաւոր, իր պէս անտէր ու լքուած ծառի հետ այս աղջիկը այս երկրի վիճակի պատկերն է ներկայացնում: Կողոպտուած է յարատե տքնող, յարատե աղքատ և միշտ դողացող մարդը: Կողոպտուած է հողը, որ յոգնել է դարերի մշակութիւնից առանց պարարտանալու, լեռները ցցուած են լերկ ու ամայի, ինչպէս և դաշտերը. կողոպտուած է ամբողջ երկիրը իր հինաւուրց սքանչելի քաղաքակրթութեան զարդերից, և նրանց տեղ մնացել է միայն աւեր ու անապատ:

—Ի՞նչ է այն, կանապան, որ երևում է բլրի կատարին սյ, դէպի այս:

«Մատուռ է» լինում է պատասխանը:

—Ապա այս միւսը...

«Աւերակ վանք»:

—Իսկ այն՝ որ հարթութեան վրայ է մեն-մենակ.

«Եկեղեցի է, աւերակ եկեղեցի է, հնուց մնացած հայու ժամեր են, պարոն, շատ կան էս կողմերում», աւելացնում է նա մի ընդհանուր ֆորմուլայով պատասխանելով իմ անվերջ հարցերին:

«Հնուց մնացած հայու ժամեր են և շատ կան էս կողմերում»...

Եւ ճիշտ որ շատ են նրանք՝ այդ «հայու աւերակ ժամերը». մեր երկիրը հէնց դրանով է հարուստ, խեղճ, միամիտ կանապանը մի մէկի անունն ասի ինձ: Բլուրների կատարներին և լեռան լանջերին ցցուած են նրանք այդ «աւերակ ժամերը» որպէս ծեր հովիւներ, որոնք ամայութեան վրայ ձեռները ճակատներին դրած՝ դեռ նայում են հեռուն, փնդրելով իրանց հօտը, որ չկայ ու չկայ... Դարեր են անցնում դարերի յետեից և նրանք նայում են, մինչև որ մի սև գիշեր անդառնալի կերպով կ'ընկնեն գոռ փոթորիկի տակ:

Եւ ճիշտեղից որտեղ, նայում եմ այդ աւերակ ժամերին և միտս են գալիս վրացի հայրենասէրները, Մերեթելիներ ու Ճաւաւաձէններ: Մեղադրել հային՝ թէ նա աշխատում է սեփականել Վրաստանի հին վանքերը, երբ մեր երկրի իւրաքանչիւր բլրի վրայ միջանի հատ վանք է ցցուած. սա ոչ միայն արտուրդ է, այլ և անպատկառ, անազնիւ, զրպարտութիւն, որ իր արտաքինի տակ ծածկել է ինչ որ ուրիշ թոյն, այլ չարամիտ խորհուրդ, որից մարդ գարշում է:

Հազարաւոր տարիներից ի վեր հայ ժողովրդի թիկունքը մաշկւում է իշխանական պալատների և վանքերի համար քարեր կրելով դէպի լեռնակատարները. անթիւ տարիներ նա շարունակ կողոպտւում է նիւթապէս, բարոյապէս, մտաւորապէս. յոյն ու արաբը, թաթարն ու պարսիկը հաւասար եռանդով են գործել աւերելու և կողոպտելու մեր սքանչելի քաղաքակրթութիւնը: Եւ այսօր հովիւ չկայ, որ իր հօտը մակաղելու համար հայ վանքի ստուերը չընտրի, բարբարոս քիւրդ ու թուրք չկայ, որ իր վրանի ցիցերը խփելու, կամ գոմի մսուրը շինելու համար հայի հին յիշատակարանների քարերը չգողանայ: Եւ վրացի գլուխներ են ճարւում մեղադրելու հային, թէ նա գողանում է վիրական վանքերը: Ողորմելիներ, մեր

անթիւ վանքերն ու պալատներն այսօր անասունների կայաններ են, ի՞նչ անենք ձերը: Բայց զրպարտողը տրամաբանութիւն չունի: Ի՞նչպէս չիղել հայկական առածը. «հայր գէլ եղաւ աշխարհի դառը կերաւ». ձեր ի՞նչը տարաւ խեղճ Ճաւճաւաձէներ, Ծերէթէլիներ:

Ճանապարհից աջուճախ անընդհատ երևում են մեծ ու փոքր գիւղեր Ախուրեանի ափերին շարուած: Կառապանը առում է իւրաքանչիւրի անունը աւելացնելով՝ որ հայ գիւղեր են: Առանց ասելու էլ ես գիտեմ, որ հայ գիւղեր են դրանք. եկեղեցին այդ վկայում է, սե՛ եկեղեցին: Բոլոր այդ գիւղերը նման են իրար: Խիտ առ խիտ իրար վրայ կուտուած՝ տները հազիւ են երևում գետնի երեսին: Բոլորը տափակացած՝ կպած են հողին, բոլորը իրար են խառնուել և մի անորոշ ժխոր կազմել: Բարձր է միայն սև քարէ եկեղեցին, որ իշխում է բոլոր տների վրայ: Ոչ մի ծառ, ոչ մի պարտէզ շրջակայքում կամ գիւղերի մէջ: Բուսականութեան սովոր աչքին շրջակայքի պէս ամառի պիտի թուային այդ գիւղերը, եթէ չլինէր շների հաշիւը կամ հատ-հատ մոլորուած անասունները, որոնք կանգնած են միեւնոյն տեղում երազող տեսքով, կամ, քայլում են անորոշ կերպով: Աշնանը կենդանիները միշտ տխուր, վհատուած տեսք ունեն՝ մանաւանդ՝ երբ մենակ են ձգուած դաշտի մէջ. բայց այս տափակացած, ճիւղած գիւղերի կողքին նրանց տեսքն էլ աւելի յուսահատ է:

Ճանապարհը՝ Ալէքսանդրապոլից դէպի Անի, որ անցնում է այնքան գիւղերով և միակ հաղորդակցութեան միջոցն է, ազգաբնակչութեան տնտեսական կեանքի միակ զարկող երակը, որով հազարաւոր մարդիկ են անցնում սայլերով, ձիերով կամ ոտքով, այդ միակ ճանապարհը ողբալի պատկեր է ներկայացնում: Չեմ ասում, որ նա քարքարոտ է և խորտ ու բորտ, որ նա բարձրանում է և իջնում անտեղի կերպով, որ կառքի ցնցուկները մարդու աղիքներն են դալարում, ամեն անգամ, երբ անիւները վար են ընկնում մի քարի վրայից միւսի վրայ բարձրանալու համար: Այս բոլորը թերութիւններ են, որոնց հետ մեր երկրի ճանապարհորդը ստիպուած է հաշտուել. տրտունջն անօգուտ է, դա մեր երկրի օրգանական մասն է: Բայց ցաւն այն է, որ այս ճանապարհը յիշած բոլոր թերութիւնների հետ ունի մի առանձին վհատեցուցիչ կողմ, նա կարծես յատկապէս այնպէս է շինուած, որ կառքեր ու սայլեր անպատճառ որոշ տեղերում շուռ գան: Կառապանն այդ գիտէ, նա հեռուից տեսնու՞ է նշանակալից տեղերը և կէս ժպտով, կէս դառնացած, խնդրում է վար իջ-

նել կառքից և ոտքով անցնել վտանգաւոր տեղը: Եւ այսպէս քանի՜ անգամ:

Հէղաջ հայ գիւղին մօտ Ախուրեանը մի պտոյտ է կադմում մի բլրի ստորոտում և լճանում մի անդնդախոր վիհի մէջ: Հէնց այդ վտանգաւոր վիհի վրայից է անցնում ճանապարհը: Անձրեկի ջրերը սրբել, տարել են ճանապարհի երեսը և առաջ է եկել մի սուր զարիւկայր, որ շեշտակի վազում է դէպի ջրով լի վիհը: Եւ ճանապարհորդները և՛ կառապանը ոչ միայն ստիպուած են վար իջնել, այլև շրջապատել կառքը, կախուել ձիերի սանձերից, որ նրանք չսայթաքեն և վայր չըզլորուեն: Մի անգգոյշ քայլ և բոլորը Ախուրեանի մէջ կը թափուեն, որովհետեւ վտանգաւոր եզրին հէ մի պատուար չկայ, հէ ցիցեր, հէ քարեր: Բարձրանում ենք տանջանքով բլրի կատարը և շունչ առնում գոհութեամբ, կարծում ենք, թէ ազատուած ենք. բայց միւս կողմն իջնող ճանապարհը նոյնքան վատ է. այստեղ անձրեաների ջուրը հոսել է ճանապարհի երկաթուղեամբ և բաց է արել մի քանի առուներ, որոնց մէջ պէտք է զգուշութեամբ յարմարեցրել կառքի անիւները, շուտ չգլու համար: Շարունակել անկարելի է. կրկին վար ենք իջնում: Երևակայում եմ, թէ ինչպէս պէտք է անցնել այս ճանապարհով անձրևոտ եղանակներին, ձմրանը, մանաւանդ գիշեր ժամանակ: Դա մի կատարեալ մարտիրոսութիւն է:

Եւ գիւղը, բազմամարդ գիւղը մեր առաջն է, հարիւր քայլի վրայ, նա ամեն ժամ տեսնում է այս բոլորը, անթիւ անգամ այստեղ սայլելու են շուտ անցել, մէջքեր կոտրել, անասուններ սպանել, բարիքը փչացրել:

Եւ գիտէ՞ք ինչ է հարկաւոր այդ բոլոր վտանգներից ազատ մնալու համար—տասն մարդի մի օրուայ աշխատանք, որ ճանապարհը հարթուի և երկու կողմում խրամատներ փորուի անձրեկի ջրերի համար, որոնք հեշտութեամբ կը հոսեն դէպի Ախուրեանը: Ել չեմ ասում որ քարի ու խճի առատութիւնն այս կողմերում այնքան հեշտացնում է մի լաւ խճուղու շինութիւնը, գոնէ վտանգաւոր տեղերում:

Զգիտեա վրդովուէս, անիծէս, թէ արտասուես այս ժողովրդի անծայր տգիտութեան, բթամիտ անհոգութեան՝ այս զարմանալի փաստի առաջ, որպիսին այս ճանապարհն է: Որպէսզի մի այսպիսի սպանիչ երեւոյթ հնարաւոր լինի որեւէ երկրում, մեր ժամանակներում, երբ բոլորովին մօտիկ լեռան միւս կողմից սուլելով անցնում է երկաթուղին, պէտք է ժողովուրդը բրոնզէ գլուխ ունենայ, ուր ոչինչ չի թափանցում: Ամբողջ տարիներ, նոյնիսկ դարեր այս մարդիկը կարող են անցուղարձ անել

այսպիսի ճանապարհով, կ'անիծեն իրանց ճակատագիրը, երբ աայլը ջարդուի, կը փշրեն անասունների կողերը մահակով ու կը հայհոյեն, չգիտես մեմ, թէ մարդ մեռնի սուգ ու շիււանով հողին կը յանձնեն և կ'ուտեն հոգու հացը և այնուհետև դարձեալ կը շարունակեն անցուդարձը, նոյն ճանապարհով, նոյն տնաքանդ արկածներով և միշտ անվրդով ու խաղաղ, ասես ոչինչ պատահած չը լինէր։ Ինքնասպան ապուշներ... մարդ ամաչում է այս աստիճան բթամտութեան առաջ, հայեր են...

Ահա և գիւղը, ահա այն ժողովուրդը, որ գիտէ մեռնել և արտասուել միայն՝ առանց մտածելու, որ կարելի է խուսափել գերեզմանից և՛ արցունքից։ Շարուած են կամերի վրայ և տնասունները՝ նրանց պէս խեղճ, նրանց պէս հնազանդ՝ քաշում են նրանց չոր հէղանի վրայից անվերջ պտոյտներով։ Ողջ գիւղն է այստեղ։ Կոացած գլուխներ, լայն, տափակ քրտնաթոր թիկունքներ, որոնք դարերի ընթացքում այնքան ծեծուել են, անարգուել, վիրաւորուել։ Նայում եմ այդ պատկերին, և ինձ համար հասկանալի է դառնում այս մարդասպան ճանապարհը։ Դարերի մառախուղը պնդացրել է սրանց հոգու աչքերը, և յարատև բեռը ողնջացրել կամքը, ձեռներէցութեան ոգին սպանել։ Ել մարդիկ չեն, այլ երեսմաներ, որոնց ձեռքից պէտք է բռնել, քաշ տալ յետևից, կամ առաջ քշել, տանել դէպի բարին և գեղեցիկը։ Կամազուրկ, ստրուկ հօտ, որ առաջնորդ է ուզում, որ դողում է իր սեփական կամքից և հրաժարւում է այն բոլորից, ինչ իրա անհասկացողութեանը ինքնուրոյն պատկերը կը տայ։ «Խեղճ ժողովուրդ...» մտմտում եմ ես և մենք անցնում ենք։ Այժմ մեր առաջն է Ախուրեանը, պէտք է անցնել։ Այստեղ նա փոռել է քմահաճ կերպով, լայնացել է և իր ափերը ձգել իրարից հեռու, հեռու, հեռու։ Կամուրջ չկայ, կառապանը ասում է, որ ինքը կառքը կ'անցկացնի մի կերպով, իսկ մեզ խնդրում է իջնել, մի քիչ քայլել և ներքևում նստակով անցնել։ Այս էլ մի բան է, որ գոնէ նստակ կայ։ Կառապանը քշում է կառքը ջրերի մէջ, իսկ մենք քայլում ենք նրա ցոյց տուած ուղղութեամբ և սպասում ենք նստակին։ Միւս ափից պոկւում է մի մութ ու անձեւ բան, որի մէջ կանգնած է մի մարդ և շարժւում է դէպի մեզ։ Դա նստակն է իր թիավարով։ Նա հասնում է մեզ և յայտնւում է, որ նստակը մի քառակուսի արկղ է, ձվ գիտէ սկզբում լինչի համար շինուած։ Թին՝ գոմի մի թիակ է, իսկ թիավարը մօտակայ բոստանչին է, որ իր պարապ ժամերին սիրում է այդ արկղով մարդիկ կրել մի ափից միւս ափը։ Ոչ դէկ, ոչ նստարան, յատակն էլ ջրով լի։ Մենք կուշտ ծիծաղում ենք այս անօրինակ նստակի

և նոյնքան անօրինակ թիւի վրայ. թիավարը միանում է մեզ հետ, բայց հաւատացնում է, որ իբ նաւակը թէև սուր ծայր չունի և ոչ էլ ղէկ, բայց ծովի վրայ էլ կը լողայ և հրաւիրում է նստել: Ոտներնիս թըջելով, մենք մի կերպ տեղաւորւում ենք այս քառակուսի արկղի մէջ, և թիավարն սկսում է իր թիակով յետ մղել ջուրը, որ այս այլանդակութիւնը շարժուի: Եւ նա՛ այնուամենայնիւ շարժւում է, այդ քառանկիւնի նաւակը և մեզ միւս ափն է ձգում:

Աչքս չեմ կարողանում հեռացնել այս նաւակից, ակամայ հետևում եմ, թէ ինչպէս տէրը ցած իջաւ, ինչպէս նա պարանը կապեց ցցին լուսթեամբ և թիակը ուսին դնելով պատրաստուեց հեռանալ: Քիարեկամ ասում եմ, դոնէ այս նաւակի քիթը սուր շինէիր, որ հեշտ պատուէր ջուրը: Նա դարձեալ ժպտում է միամիտ կերպով և հասկացնում, որ այդպէս էլ լաւ է, և որ դեռ ոչ մի դժբախտութիւն չի պատահել: Ի հարկէ գետի վարար ժամանակ երթեկութիւնը դադարում է:

Ճանապարհներ չկան, կամուրջ չկայ, նաւակն անդեկ ու քառակուսի, ամեն ինչ քառակուսի, և՛ կամք, և՛ միտք, և՛ հոգի: Ա՛խ, այնպէս կուղէի տեսնել այդ բոլոր գիւղացիներին միասին, խօսել, խօսել նրանց հետ և իմանալ, թէ նրանք ինչո՞ւ են այդպէս: Ես համարեա հաւատացած եմ, որ նրանք ինձ յուսահատական բաներ կ'ասեն, որ իմ նկատած ցաւալի երեւոյթը կապուած է մի շարք այլ պայմանների հետ, որոնց առաջ մարդ կանգ կառնի, ինչպէս անանցանելի ժայռի առաջ մութ գիշերին: Այդ ժողովուրդը մի համր հնկայ է, որ միայն տառապանք է տեսել և նրա հոգին ծովի պէս մութ, ծովի պէս լայն, հազար ու մի համր գաղտնիքներ ունի երեւի: Եւ այդ հոգու ներսը թափանցելու համար ճանապարհը նոյնքան դժուարին է, որքան մեր անցածը: Ես չեմ խօսում նրանց հետ, ոչ ոք չի խօսում. մենք նայում ենք ու անցնում, էլ ի՞նչ եմ վրդովւում ու անիծում: Ի՞նչ պէս հազար մարդ օրական կարող է անցնել այս ճանապարհով, անիծել ու վրդովուել, և դրանով երկրի կարգի, կեանքի այս ցաւալի պատկերը չի փոխուի: Ուրիշ բան է հարկաւոր, ուրիշ խօսք՝ ջերմացնող ու թափ տուող, հիմնաւորապէս յեղաշրջելու այս անճարակ կեանքը, մի փոքր փայլ տալու այս հանգած աչքերին:

Այս ժողովուրդն այնպէս հեշտ է վերածնւում...

Իմ խոհերն ընդհատում է կառապանը որ խնդրում է առաջի վերելքը բարձրանալ և իրան համել, որովհետև այստեղ գետափին կառքը նստել հնարաւոր չէ: Կառապանի ցանկութիւնը կատարւում է ճշտութեամբ. բողոքն ու տրտունջն

անօգուտ է: Ճանապարհն անցնում է բարձրից, դէպի ձախ՝ խոր ձորակի միջից՝ գալարւում է Ախուրեանը, աներևոյթ ու անձայն, Հակառակ ափում երևում է մի հայ գիւղ, դա Ջրփլուռն է. պատկերը նոյնն է, մի սև քարաշէն եկեղեցի և նրա շուրջը ողորմելի խրճիթներ: Կալ ու կուտի օրերն են. գիւղի կողքին բազմաթիւ կամեր դառնում են հէշանի վրայ. և մարդ ու կին, մեծ ու փոքր աշխատում են նրա շուրջը: Հէնց այստեղ, կալերի դէմ ու դէմ է Ախուրեանի մի հին կիսաւեր կամուրջը, որ այժմ կոչւում է Ջրփլուռի կամուրջ: Իջնում ենք կառքից, քայլում խոզանով և դիմում այնտեղ:

Բաան մետր խորութեան մէջ հոսում է Ախուրեանը յոգնած ու ծոյլ, նա այստեղ դանդաղում և հանգստանում է հսկայ ժայռի հովանու տակ, որ բարձրանում է հէնց ցրերի միջից, միակուտուր և ուղղահայեաց և յօնքերը կիտած, խոժոռ ու անհամբոյ՝ վերից նայում է վար: Հակառակ ափը, որի վրայ մենք ենք կանգնած՝ այնպէս ահարկու պատկեր չունի. նա աւելի ցած է հանդիպակաց ժայռից, բայց դարձեալ բարոտ ու կուռ պատուանդան է: Ահա այստեղ է բարձրանում այն կիկլոպեան շէնքը, որ մեր հայրերը անուանել են կամուրջ: Մի հսկայ ու խիզախ գործ, հզօր մտքի մի ըմբոստ յղացում, որ այժմ էլ իր խեղճութեան և աւերածի մէջ հիացմունքի, ապշութեան խառն զարգանդ է պատճառում նայողին: Մի հատիկ քարի կամար է ամբողջ կամուրջը, որ մի օր, մի հպարտ վարպետի կամքով բացել է թեւերը և հանդիպակաց ժայռն ու գետը գրկել ահագին բարձրութիւնից, իր սալած մէջքը փռելով կարաւանների, հօտերի, նախիրների, սայլերի, իշխանական կառքերի, աշտարհակալ գնդերի և նրանց երիվարների ոտքերի տակ: Եւ այսպէս դարեր ու դարեր՝ մինչև որ մի օր, մի անէծքի օր ասիական բարբարոսների մի արշաւանքի ժամանակ, նրանց պետը գտել է, թէ Ախուրեանն այստեղ կամուրջի պէտք չունի և հրամայել է խորտակել հայի հանճարի սքանչելի արտադրութիւնը: Եւ նրա աւերածը գուցէ աւելի դժուար է եղել քան կառուցումը: Հագի-հագ կարողացել են խորտակել կամուրջի մի բազումը, այն՝ որ հանդիպակաց ժայռի ուսին էր յենուած: Ե՞րբ է կատարուել այդ բարբարոս գործը, ո՞վ կարող է ասել: միայն այդ ժամանակից Ախուրեանի վրայ կայ մի պատկեր: որ կարող է թռիչք տալ շատ բանաստեղծների երազուն մտքին, և թախծոտ, մեղանխուղի հոգիներում ամենացաւոտ յուշեր զարթեցնել: Այս կամուրջի մնացորդը մի կատաղի վիշապ է կարծես, որ միզը գալարուն ու բաց երախով թափ առած նետւում է դէպի հակառակ ափը, ուր դարաւոր

Ժայռն է ցցուած, իր հին պատուանդանը, մռայլ, անհամբոյր և անդդուելի Երկու ափերից յաղթական կերպով դէմ առ դէմ ցցուած այդ քարէ զանգուածներից, չգիտես մըն է ընութեան և հրը մարդկային ձեռագործ. թուում է, թէ երկուսն էլ մի օրում, տարերային թափով դուրս են վիժուած երկրի արգանգից, և իւրաքանչիւրն աշխատում է առաջինը նետուել հակառակ ափը: Յուսահատ զայրոյթի պէս մի բան կայ մանաւանդ փլուած կամուրջի կեցուածքի, նրա ցցուած քարերի նոյնիսկ մահացու ճեղքուածքի մէջ, որ նրա թիկունքի երկաւրութեամբ անցնում է, որպէս մշտական սպառնալիք վերջնական աւերածի: Կանգնած են դէմ առ դէմ այդ ժայռն ու աւերակ կամարը և նայում են վար, ուր սև անդունդի մէջ գալարւում է Ախուրեանը, որը կարծես դիտմամբ դանդաղում է այստեղ իր ընթացքը մի փոքր դիտելու համար իր գլխի վրայ կախուած համր հսկանների պատկերը, մի փոքր զովանալու նրանց ստուերի տակ: Ժայռն ու կամարը էլ իրար չեն հասնում, բայց ամենայն օր, առաւօտեան մէկը և երեկոյեան միւսը՝ իրանց ստուերներով փոխադարձ համբոյրի պատրանքով աշխատում են ապրել այն երազ օրերը, երբ նրանք գրկուած էին զոյգ սիրահարների պէս և միասին զուարճանում էին դիտելով իրանց պատկերը Ախուրեանի յեղյեղուկ ալիքների մէջ:

Բարձրանում ենք վեր, քայլում ենք կամուրջի վրայ, առաջանալով դէպի գետը. սալայատակը դեռ պահել է հին ոտների տակ տրորուած քարերը, որոնց արանքից բարձրացած խոտը իր արմատներով կամաց-կամաց ճանապարհ է բաց անում անձրևների համար դէպի կամարի ներսը: Ա՛նքան դարեր փոքրիկ ծակոտիկներից անձրևի և ձիւնի ջուրը ծծւում է, սուզւում և հազիւ մինչև այժմ բացել է մի ճեղք կամուրջի երկարութեամբ, որ անշուշտ մի օր կը խորտակի այդ հսկայ կազմուածքը, որքան և նա կուռ լինի: Այս բարձրութիւնից դժուար է վար նայել ախուրեանին առանց սոսկումի և գլխի պտոյտի, իսկ մօտենալ անդունդի վրայ կախուած կամարին՝ անկարելի է, անկման սարսափը նեղում է մարդուն:

Վար ենք իջնում և ներսի դռնից ներս ենք մտնում կամուրջի փոքր. մեր առջև բացւում է մի նոր հետաքրքիր տեսարան: Երկու զուգահեռական կամարակապ սրահներ ձգւում են կամուրջի մի ծայրից միւսը, հեռաւոր տեղերից եկած կարաւանների և ճանապարհորդների ազատստանն է այս: Կամուրջն այսպիսով կրկնակի նպատակի է ծառայել: Դուրս ենք գալիս և կրկին նայում ենք վեր, դէպի կամուրջի կատարը, բարձր, սրքան բարձր է այն: Ձախ ափին՝ Ժայռից հեռու խաղում են

գիւղի մանուկները, նրանք ձեռները ճակատներին հովանի արած՝ նայում են ճամբորդներին, ապա անհղատեսիլ կամուրջին և զարմացած են ու հետաքրքրուած: Նրանք չեն համարձակւում մօտենալ գետին, ժայռի կատարից վար նայել: Կեռուից միայն դիտում են աւերակ կամարի ցից կատարը: Նըրանց ականջին մայրերը շատ են փսփսացել հին աւանդութիւնները այն երջանիկ օրերի, երբ վիշապ ու դև ձեռնասուն անասունների պէս քարեր էին կրում և սուրբերի աղօթքով հրաշքներ էին կատարւում, ինչպէս այս կամուրջը: Աւանդութիւններ... մեր հին, մեծագործ սերունդը իր փառքով ու թշուառութիւններով, իր զօրեղ կրքերով և ինքնատիպ քաղաքակրթութեամբ, նոր մանրացած խղճով սերնդի համար դարձել է լուկ աւանդութիւն, անհասանելի հրաշք, ինչպէս այս կամուրջը, որ մի դառն հեգնութեամբ կոչւում է Չրփլուի կամուրջ, այս խեղճ ու կրակ Չրփլուի, որ անշուշտ դողում է նրա աւերակներից և ուշ գիշերին լեգենդաներ փսփսում նրա անցեալի և նրա աւերածի մասին:

Աւանդութիւնների և աւերակների աշխարհ է մեր հայրենիքը...

Հեռանում ենք մտախոհ ու տխուր, թողնելով՝ որ ժայռն ու կիսաւեր կամարը՝ էլի դարեր, առաւօտ ու երեկոյ, ստուերի մահաշուռչ համբոյր ուղարկեն իրար, այլևս երբէք չգրկուելու համար:

Ա. Ահարոնեան

(Կը շարունակուի)